

Instructions for authors, subscriptions and further details:

<http://hse.hipatiapress.com>

Pensar i Educar per Canviar el Món. Maria Rosa Borràs: Moral kantiana per a un Marxisme Viu

Soledad Bengoechea¹ i Antoni Montserrat Solé²

1) Grup de Recerca "Treball, Institucions i Gènere" de la Universitat de Barcelona, Espanya

2) Societat Catalana d'Economia, Espanya

Date of publication: October 23rd, 2014

Edition period: Edition period: October 2014-February 2015

To cite this article: Bengoechea, S., Montserrat, A. (2014). Pensar i Educar per Canviar el Món. Maria Rosa Borràs: Moral kantiana per a un Marxisme Viu. *Social and Education History* 3(3), 296-318. doi:10.4471/hse.2014.17

To link this article: <http://dx.doi.org/10.4471/hse.2014.17>

PLEASE SCROLL DOWN FOR ARTICLE

The terms and conditions of use are related to the Open Journal System and to [Creative Commons Attribution License](#) (CC-BY).

Maria Rosa Borràs: A kantian Marxist Woman. Thinking and Teaching to Change the World

Soledad Bengoechea
Universitat de Barcelona

Antoni Montserrat Solé
Societat Catalana d'Economia

Abstract

This study provides an overview of the main educational, social and political features of Maria Rosa Borràs life. The article tries to cover most of her contributions as a philosopher, a communist, a pacifist and a feminist. The narrated events took place between the decade of the 30s of the XX' century and the first decade of the XXI century. The work methodology is mostly based on oral sources. In particular, a great deal of information comes from the long interview of Maria Rosa Borràs by Xavier Domenech that extended between the 08/02/00 and 14/03/00, with a total time of 9 hours and 40 minutes, and which is currently deposited at the Arxiu Històric de la CONC. Additionally, the memories of his husband, a close connoisseur of her written work, and in particular in the education field, have complemented the work. The report also provides a unique opportunity to revive the main political and social events of that period directly from the first-hand experience of the narration main character. Finally, being fully aware of the potential drawbacks of oral source reports, knowing that personal recalls tend to be biased and deceiving, we have also verified the accuracy of the mentioned historical events with the available bibliography.

Keywords: education, feminism, communism, twenty's century history

Pensar y Educar para cambiar el Mundo. Maria Rosa Borràs: Moral kantiana para a un Marxismo Vivo

Soledad Bengoechea
Universitat de Barcelona

Antoni Montserrat Solé
Societat Catalana d'Economia

Resumen

El objetivo de este estudio es dar visibilidad a algunos aspectos (docentes, políticos y sociales) de la vida de Maria Rosa Borràs, filósofa, comunista, pacifista y feminista. El marco cronológico en el que transcurre el relato comienza en los años treinta del siglo veinte y finaliza en la primera década del veintiuno. Desde un punto de vista metodológico, el trabajo se basa fundamentalmente en fuentes orales, metodología que permitió realizar una larga entrevista a Borràs (realizada por Xavier Domènech entre el 08/02/00 y 14/03/00 con una duración aproximada de nueve horas y cuarenta minutos, depositada a l'Arxiu Històric de la CONC). También se han recogido los recuerdos de su esposo, Antoni Montserrat, conocedor de su obra escrita, especialmente en materia de educación. Utilizando esta herramienta metodológica para introducirnos en el siglo veinte, el resultado ha permitido sumergirnos en los sucesos políticos y sociales más relevantes sucedidos durante este largo período, por medio de la evocación la protagonista, que los vivió en primera persona. Aunque la metodología basada en fuentes orales tiene el problema de que la memoria personal tiende a ser selectiva y puede llevar a engaños -a menudo, el que la persona recuerda no es exactamente lo que pasó- la consulta de bibliografía sobre el siglo veinte ha permitido verificar la exactitud de los hechos históricos citados.

Palabras clave: educación, feminismo, comunismo, historia del siglo XX

Pensar i Educar per Canviar el Món. Maria Rosa Borràs: Moral kantiana per a un Marxisme Viu

Soledad Bengoechea
Universitat de Barcelona

Antoni Montserrat Solé
Societat Catalana d'Economia

Resum

L'objecte d'aquest estudi és donar visibilitat a alguns aspectes (docents, polítics i socials) de la vida de Maria Rosa Borràs, filòsofa, comunista, pacifista i feminista. El marc cronològic en el que transcorre el relat comença en els anys trenta del segle vint i finalitza a la primera dècada del vint-i-u. Des d'un punt de vista metodològic, el treball es basa fonamentalment en fonts orals, metodologia que va permetre realitzar una llarga entrevista a Borràs (realitzada per Xavier Domènech entre el 08/02/00 i 14/03/00 amb una duració aproximada de nou hores i quaranta minuts, dipositada a l'Arxiu Històric de la CONC). També s'han recollit els records del seu espòs, Antoni Montserrat, coneixedor de la seva obra escrita, especialment en matèria d'educació. Utilitzant aquesta eina metodològica per a endinsar-se en el segle vint, el resultat ha permès submergir-nos en els esdeveniments polítics i socials més rellevants succeïts durant aquest llarg període, per mitjà de l'evocació de la protagonista, que els va viure en primera persona. Malgrat que la metodologia basada en fonts orals té el problema que la memòria personal tendeix a ser selectiva i pot portar a enganys -de vegades, el que la persona recorda no és pas exactament el que va passar- la consulta de bibliografia sobre el segle vint ha permès verificar l'exactitud dels fets històrics citats.

Paraules clau: educació, feminisme, comunisme, història del segle XX

Maria Rosa Borràs, el principal personatge d'aquest article, era una Intel.lectual catalana, comunista, pacifista i feminista. Com a militant de base, és un bon exemple d'una dona que va concebre el pensament, l'acció i l'ensenyament en un mateix i únic treball. La vida de Maria Rosa Borràs ens permet aprofundir en la història de la passada centúria.

Formació acadèmica

Maria Rosa Borràs va néixer a Barcelona el 30 de maig del 1936, poc abans de que s'iniciés la Guerra Civil, i morí a la mateixa ciutat el 31 d'agost de 2008. La seva formació escolar va ser poc convencional. Als nou anys, en plena postguerra, va aprovar l'examen d'ingrés de batxillerat. Després va estar quatre anys sense anar a l'escola; la seva mare, una dona molt culta, li feia de mestra. A casa comptava amb una biblioteca i tenia accés a una gran varietat de llibres i d'autors: Unamuno, Ortega y Gasset, Dostoievski, Tolstoi, Sartre, Camus... i també a alguns manuals escolars del seu germà, que sí estava escolaritzat.

S'examinava per lliure en un Institut. Des del començament, les seves qualificacions escolars ja presagiaven quina seria la seva inclinació intel.lectual: males notes a ciències i excel.lents a lletres. Durant el període que no estava escolaritzada anava al Conservatori Municipal i allí seguí la carrera de música. Als catorze anys la mare li va matricular a la mateixa escola que havia anat ella: les Teresianes de la Rambla de Catalunya-Diagonal. Allí començà els estudis de batxillerat i els va finalitzar a l'Institut Maragall, on va conèixer al filòsof Manuel Sacristán que hi donava classes (Bengochea, 2013). Maria Rosa fou, probablement, una de les primeres persones joves en apreciar el magisteri de Sacristán i la seva amistat va durar tota la vida. Quan finalitzà els estudis al Maragall anà a la Universitat.

En certs aspectes, Maria Rosa no recordava les monges de l'escola com especialment franquistes. En tingué sempre un bon record pels seus mètodes i la seva actitud. Una companya de curs va professar i va arribar a general de la companyia a Roma i van mantenir l'amistat. Jubilada, la va visitar quan ja Maria Rosa estava malalta (Montserrat, 2014). Borràs explicava un exemple de la manera de fer de les religioses de l'escola amb gratitud: quan venien

les professores de la Falange a examinar-les: de labors, de cuina, etc., i hi havia un conflicte, les monges es posaven al costat d'elles. En canvi, en segons quins temes aquesta actitud oberta variava. Per exemple: Maria Rosa entrà a la Universitat pensant que els "rojos" havien intentat emparar-se del poder. I les seves amigues que venien d'escoles semblants opinaven quelcom similar. Però altres alumnes que havien estudiat a col·legis laics les contradieien, dient que això era absurd, fals. És a dir, d'alguna manera aquestes escoles religioses transmetien la idea de que el Govern legítim era el de Franco i que el Front Popular és el que s'havia aixecat en contra de la legalitat.

La nostra protagonista va començar a interessar-se per la filosofia aviat, just quan anava a l'escola. Tenia una professora que ella considerava extraordinària, l'Edith Tech, una dona alemanya; Tech havia estat directora de l'Institut Alemany de Cultura i Maria Rosa assegurava que no només gaudia d'una gran cultura filosòfica, sinó que també sabia trametre-la. Després, al curs de preuniversitari, va tornar a tenir de professor de la matèria a Manuel Sacristán. Amb aquests antecedents, la inclinació de Borràs cap a la filosofia va quedar marcada. De fet, més endavant, quan va decidir iniciar una recerca sobre un tema de filosofia, Sacristán fou el filòsof que li aconsellà Kant com a possibilitat d'investigar (Sacristán, 2004). Ell mateix estava molt influït per les lectures d'aquesta figura, com es pot veure en aquest paràgraf, fruit d'una conversa sostinguda amb Jordi Guiu i Antoni Munné (1979) que va ser publicada a *El Viejo Topo*.

A mi me han hecho los poetas castellanos y alemanes. En la formación de mí mentalidad no puedo prescindir ni de Garcilaso, ni de Fray Luis de León, ni de San Juan de la Cruz, ni de Góngora, pero tampoco puedo prescindir de Goethe, por ejemplo, e incluso de cosas más rebuscadas de la cultura alemana, cosas más pequeñas, Eichendorff, por ejemplo, o poetas hasta menores, y no digamos ya, sobre todo, y por encima de todo, Kant. Y Hegel, pero sobre todo Kant. Bueno... el Hegel de la Fenomenología también.

En aquella època, mitjans dels anys cinquanta, la gent començava a perdre la por i alguns membres de les classes econòmicament i culturalment

més afortunades sortien a l'estranger. Aquest obrir finestres cap a l'exterior comportava que la situació social madurés lentament i donés peu que algunes formes canviessin. La generació que entrava a la Universitat, malgrat que en general va anar a escoles on el control ideològic havia estat fort, era ja una generació que no havia fet la guerra, que en ocasions ni tant sols la recordava. Respecte el que havia passat a la contesa i, principalment, del seu resultat, la impressió que tenia era que els hi havien deixats mancats d'una gran quantitat d'intel·lectuals que havien tingut d'exiliar-se, privant així a l'alumnat del seu mestratge. Maria Rosa recordava molt com es perseguien un gran número d'obres, principalment en el camp de la filosofia. Semblava quelcom inaudit que per a llegir la Fenomenologia de l'Esperit, d'Hegel, es necessités autorització del Bisbat. Es prohibia editar llibres que s'havien de trobar en edicions sud-americanes a les rebotigues d'algunes llibreries.

D'altra banda, ella rememorava com a la facultat hi havia trobat, en general, professors de nivell molt baix. A geografia i història, sobretot, concretament recordava a un professor com un mal mestre, del qual, deia, tothom em parlava, i que era una persona inconcebible com a catedràtic d'Universitat.

A comuns hi havia moltes dones, entre elles a Filosofia Juliana Joaniquet, Pilar Fibla i Sara Estrada. Les noies, normalment, hi anaven a Història, a Pedagogia i altres especialitats de Lletres. També ocorria que entrava molta gent directament de l'escola de mestres que només podien cursar després estudis de pedagogia. En canvi, al primer curs d'especialitat, només eren vuit persones, entre homes i dones, entre elles algunes monges.

Militància

L'any 1955, just quan Maria Rosa començava els estudis de filosofia a la Universitat de Barcelona, naixia el primer nucli universitari del PSUC, el partit dels comunistes catalans. Anteriorment, només escadusserament algun estudiant tenia relació amb el PSUC, com un dels germans Casassas. Com havia passat amb la filosofia, la influència de Sacristán, comunista, va ser també determinant en la trajectòria política de la nostra protagonista, ja que a la Facultat el tornà a tenir de professor. Malgrat que a les classes no feia

política, la va predisposar a definir que certes formes de protesta que ella vivia tenien a veure amb les idees del comunisme.

Maria Rosa començà a militar al PSUC l'any 1957 (més tard utilitzarà els pseudònims: “Glòria” i “Marta”), arrel dels anomenats Fets del Paranimf. El 18 i 19 de febrer de 1957, com a resposta al tancament de la Universitat per uns incidents portats a terme pels estudiants, es va realitzar l'Assemblea Lliure d'Estudiants al Paranimf, un acte que la Federació Nacional d'Estudiants de Catalunya va avalar. Hi participaren estudiants monàrquics, catalanistes, socialistes i comunistes. Durant els successos, Maria Rosa decidí que volia involucrar-se amb els comunistes.

Llavors al partit militaven unes vuit persones, però de forma molt ràpida s'arribà a la cinquantena entre diferents facultats. Tot es duia a terme en la més estricta clandestinitat. Es coneixien els militants de filosofia, i amb moltes precaucions, però no hi havia contactes amb els afiliats d'altres facultats. D'altra banda, Borràs recordava que, segons es comentava, eren poques les facultats que comptaven amb militants. Tot indica que la de Dret era pràcticament l'única. A través de l'interfacultats que contribuí a fundar van detectar gent d'altres facultats va conèixer Isidor Boix (amb el que Maria Rosa va contraure noces l'any 1961).

Anys més tard, en una cèl·lula de filòsofs que va tenir una existència minsa va coexistir amb Eugenio Trías, entre altres.

Una de les accions clandestines que Maria Rosa rememorava era que de vegades pujava a l'últim pis de la Facultat i llançava fulls volants perquè caiguessin al pati interior. Després, baixava les escales molt ràpidament per por a què entrés algun confident.

A la Universitat va col·laborar en el primer i únic número de la revista *Gaudeamus*, que va sortir a la facultat de Filosofia. Li posaren aquest títol perquè quan van ocórrer els Fets del Paranimf l'alumnat rebel no sabia què cantar i cantava el *Gaudeamus* en contra de la policia.

Dos anys més tard, el 1959, quan la Maria Rosa estava al Comitè Universitari, va tenir lloc una “Vaga Nacional Pacífica”, convocada pel Partit Comunista d'Espanya (Balfour, 1994). Ella sortí al carrer a llançar paperetes i, amb una pistola a la mà, la van detenir, patí pallisses i tortures i va estar nou mesos a la presó. Reclosa, va estudiar molt, però va perdre el

curs, l'últim de carrera. Els professors volien anar a la presó a examinar-la, però no els hi van permetre de fer-ho.

Amb posterioritat als anys seixanta, a més dels comunistes, segons Borràs a la Facultat hi havia els socialistes, i també hi havia els Cristians, bàsicament els del CC de Pujol. En un moment determinat va aparèixer l'Agrupació Universitària d'Esquerres (AUE) fundada per Joaquim Sempere, José Antonio García Durán, Dolors Folch i Antoni Montserrat. Eren el grupet de la Nova Esquerra Universitària que sota la influència de Xavier Folch no va acceptar esdevenir la secció universitària de l'ADP. També hi havia altres grups representants, com els catalanistes del Front Nacional de Catalunya (Bloc d'Estudiants Nacionalistes (BEN), els quals, després en part per influència dels cursets que els va donar Maria Rosa sobre marxisme i qüestió nacional, donarien lloc al PSAN). Antoni Montserrat va substituir a la Maria Rosa impartint aquests cursets quan ella es va tenir d'amagar per la caiguda de Badalona (Montserrat, 2014).

Docència voluntària i fugida

A l'Espanya d'aquells anys cinquanta, quan les noies arribaven a una certa edat era obligatori fer el "Servicio Social". Estava organitzat per la Falange Espanyola i era el peatge que s'havia de passar per tenir passaport i carnet de conduir. Maria Rosa va fer les pràctiques del Servei Social com a universitària a Begur, durant l'estiu. En el grup que ella estava hi havia dos o tres noies falangistes que tenien càrrecs; ella les coneixia de la Universitat i els hi tenia un gran respecte. Explicava que en alguna circumstància difícil la van ajudar. Recordava que entre les falangistes es trobaven Mercedes Torrents, que després va acabar sent socialista, Ester Tusquets...

L'activitat en el camp de l'educació podem considerar que Maria Rosa la va iniciar amb les classes d'alfabetització lligades al Servei Social i al SUT. D'alguna manera en va assimilar els principis de l'educació activa introduïts en temps de la renovació pedagògica republicana: aconseguir que els alumnes dominin les eines interessant-los en els continguts. Això volia dir treure el màxim profit de la lectura i discussió de les notícies dels diaris. Aquesta rellevància dels continguts estarà present en moltes de les seves reflexions. No s'educa en abstracte. "Ensenyar -sobretot a l'ensenyament

secundari- sembla que ha de correspondre a transmetre coneixements i aquests tenen a veure principalment, tot i que no exclusivament, amb la ciència, amb la tècnica, amb la cultura, en definitiva” deia a l'article més llarg de Maria Rosa sobre educació “El final del ideal educativa de la razón ilustrada”. Aquest article el va escriure més tard, construït amb tota la seva experiència educativa en formació d'adults, en Instituts, en els centres de recursos i de preparació del CAP, en la inspecció de batxillerat i en la multitud de seminaris de formació per a quadres polítics i sindicals, en els debats de seminaris de filosofia i en la pròpia Societat Catalana de Filosofia. És coneguda la seva valoració kantiana, no hegeliana, de la figura de Manuel Sacristán. En ella Kant influeix no solament perquè en va investigar les idees tant a la tesina com a la tesi doctoral, sinó perquè hi ha una profunda arrel kantiana, per exemple en la seva reflexió sobre l'educació per la pau.

Maria Rosa va impartir classes d'alfabetització d'adults al Bogatell. El treball es desenvolupava a través de notícies de premsa i altres elements de l'actualitat, unint un mètode de pedagogia activa amb la voluntat de politització. Poc després, Borràs es va posar en contacte amb un altre company del partit, Jordi Borja. A través de la seva dona del moment, Maria Rosa Solé, que era de Badalona, Borja coneixia un grup petit d'obriers, uns cinc, amb els que Solé hi treballava; és a dir, que els hi estava formant políticament. Van proposar a Borràs de donar-los-hi classes sobre marxisme i temes de política en general. Aquesta tasca s'havia de fer d'esquenes del partit, perquè les ordres eren taxatives: “no entrar mai en contacte amb la classe obrera. És la cosa més perillosa que pot existir, perquè aleshores les organitzacions cauen, quan cauen les organitzacions cauen altres organitzacions d'altres ambients. I així han de ser compartiments estancs”. Ella ho recordava exactament, però ho va fer. Llavors, entre aquest grup d'obriers van haver-hi detencions. Un que militava, que es deia Adonio González, torturat ferotgement va donar el nom de cinc universitaris, entre ells el de Maria Rosa Solé, Jordi Borja, Francesc Solé -germà de la Solé-, el de l'Isidor Boix i el de la pròpia Borràs. Quan el partit s'assabenta que Adonio havia caigut ordenà a tots els implicats que s'amaguessin i passessin a fer vida clandestina. Durant molt de temps tots van estar reclosos. El matrimoni format per Boix i Borràs per una banda, els altres cinc junts

tancats en una casa, però després es van dividir. A través dels advocats, segurament de Josep Solé Barberà, tots els implicats van conèixer la declaració de cada un dels processats. Les paraules que Solé els hi va dirigir foren eloqüents: “Heu quedat cremats. Us heu d’exiliar”. Un grup s’amagà uns quinze dies a la torre d’estiueig que els pares de Ricard Bofill tenien a Sant Julià de Vilatorrada. Després, tots van estar mesos tancats a diferents cases situades a Barcelona. A una d’aquestes cases arribaren uns francesos, militants del partit comunista francès, que circulaven amb passaports i noms falsos, i els van treure cap a França sortint per la frontera d’Irún.

Un any després d’estar a París, Boix i Borràs marxaren junts a la República Democràtica Alemanya, perquè Maria Rosa tenia una beca per estudiar i allí van romandre dos anys. La parella tingué una filla, l’Ester. A Alemanya, Maria Rosa va aprofundir en els estudis de filosofia i també en l’aprenentatge de llengües, en particular de l’alemany. El 1964 tornaren a Barcelona.

Feminisme: El Moviment Democràtic de Dones

L’any 1962 el PCE va fer un intent per a crear un grup específicament femení que tingués com a finalitat l’atracció de dones cap a la seva política de partit (Arriero, 2011). El fracàs d’això, portà a diverses dones a percebre la necessitat d’agrupar-se elles mateixes, sense un aixopluc polític. A Catalunya, la primera assemblea de dones que va donar lloc a l’anomenat Moviment Democràtic de Dones (MDD) va sorgir a Barcelona. Maria Rosa Borràs, una de les seves impulsores, va explicar en una comunicació, “Sobre los orígenes del Moviment Democràtic de Dones”, en què consistia aquest grup. La comunicació fou presentada en el Primer Congrés d’Història del PSUC celebrat del 5 al 7 d’octubre de 2006 a Barcelona, un Congrés que fou organitzat per l’Associació Catalana d’Investigacions Marxistes. El primer argument que l’autora ens recordava és que va ser Giulia Adinolfi, militant del PSUC i esposa de Manuel Sacristán, la que inspirà decisivament el feminisme a Catalunya (Varo, 2010). I ho va fer d’aquesta manera: en primer lloc, organitzà un petit grup de dones comunistes per tal de discutir i informar-se sobre la qüestió femenina. Amb aquest escrit, extret d’una reunió, pretenia convèncer a les dones comunistes, i també a la pròpia

organització del PSUC i els seus dirigents, de la importància del problema de l'emancipació de la dona, un problema que havia de subordinar-se a la lluita per l'emancipació social. Sota el franquisme, i fins que va desaparèixer el 1969, el MDD fou l'embrió que va donar lloc a l'organització de moviments estrictament feministes. Tanmateix, tot i que va deixar d'existir com a tal, encara algunes dones comunistes continuaven treballant i potenciant mobilitzacions, sobretot de solidaritat amb les lluites obreres (Cebrián, 1997). Una dona molt activa del MDD havia estat Mercè Olivares, de l'Hospitalet de Llobregat, o Pura Fernández, barraquista.

El treball a les editorials

Quan torna d'Alemanya, a casa, mentre cuidava de la petita Ester, Borràs feia traduccions de l'alemany i d'algunes coses del francès. Entre d'altres, va traduir un llibre de Pedagogia de gran èxit. En aquesta tasca es passava vuit hores diàries. Quan la nena va complir tres anys i començà a l'escola, la mare entrà en el món de les editorials; era el moment en que es feien moltes enciclopèdies. Abans de marxar cap a França havia treballat a l'editorial de Tamayo. Després li va encarregar feina Planeta-Larousse, i compartia tasques editorials amb Josep Fontana. Més tard, treballant en una enciclopèdia per a Nauta, li va agafar l'estat d'excepció de 1969.

Sentimentalment, durant l'estat d'excepció Maria Rosa es va separar definitivament de Boix i començà a compartir la seva vida amb Antoni Montserrat, company del partit.

Passat l'estat d'excepció, quan Maria Rosa tornà a estar legal, es notava cansada de treballar en editorials. Havia de fer-ho per a moltes a la vegada, perquè quan l'enciclopèdia estava finalitzada l'acomiadaven. Va entrar de cap de redacció de la revista "Mini-Watt", que era una publicació tècnica de l'empresa Copresa, filial de Philips. Va estar tres anys dirigint la publicació i promovent consciències entre els tècnics i enginyers. Era una revista de propaganda indirecta de la Philips, i allà va decidir que estava farta.

En aquell moment ella no podia entrar de professora interina en un institut, que és el que volia, perquè la policia li demanava "certificat de bona conducta" i havia estat a la presó. Amb tot, començà a donar classes a Can

Serra (L'Hospitalet). Allí hi coincidí amb Jaume Botey i amb Josep M. Jaumà, l'autor de "Els meus instituts".

Mentrestant, Borràs participava en la Comissió Coordinadora de Forces Polítiques de Catalunya (CCFPC). La Comissió fou pública la seva declaració programàtica el desembre de 1969 (en ple estat d'excepció). Aquesta instància unitària agrupà a Esquerra Republicana de Catalunya (ERC), Front Nacional de Catalunya (FNC), Moviment Socialista de Catalunya (MSC de Raventós), que el 1974 es transforma en Convergència Socialista de Catalunya (CSC), Unió Democràtica de Catalunya (UDC) i el Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC). L'any 1974 s'incorporaren el Partit Carlí de Catalunya (PCC) i el Partit Popular de Catalunya (PPC de Joan Colomines, res a veure amb el PP actual). Les seves reivindicacions fonamentals es resumeixen en els seus 7 punts programàtics. Els representants eren Joan Raventós i Raimon Obiols. Maria Rosa va treballar amb l'Obiols publicant una mena de revista que pretenia ser l'òrgan d'expressió d'aquesta coordinadora. Es deia "Combat". Tots dos s'encarregaren de confeccionar el butlletí, no d'escriure. Els dirigents més destacats de les Forces Polítiques foren Antoni Gutiérrez Díaz i Josep Solé Barberà. Borràs recordava que havia anat a moltes reunions, tot i que en ple estat d'excepció estava amagada.

En el terreny filosòfic Maria Rosa també es mostrava molt activa: va participar en diversos congressos de "jóvenes filósofos", per exemple al que es va celebrar a Múrcia on tingué contactes amb filòsofs com Muguerza i Izuzquiza.

Docència als Instituts

Finalment, l'any 1975, quan Franco ja agonitzava, Maria Rosa es va decidir a firmar unes oposicions d'ensenyament secundari. Per examinar-se calia anar a Madrid. El certificat de penals va sortir net perquè en el judici que li van fer quan va estar processada li declararen "sobreseida". Les oposicions eren molt dures. Hi eren 500 persones per a cobrir 30 places a tot Espanya, 3 a Catalunya. Al primer exercici es van presentar 250, de les que només passaren la meitat. Tot i així, ella guanyà les oposicions amb el n° 7.

El 1976 la van nomenar catedràtica de Filosofia a Banyoles (l'única plaça que va sortir a Catalunya). Hi va romandre un any. Com a catedràtica, va actuar com a presidenta del tribunal d'oposicions d'agregadurries d'ensenyament mitjà. A Banyoles va treballar molt intensament, tan en tasques docents com en qualitat de militant, va muntar un primer nucli del PSUC, partit que en el poble no hi tenia organització. El PSUC li va proporcionar el nom de dues o tres persones que hi havien militat, i amb aquestes elles va començar a muntar uns seminaris. Es feien a casa de la Dolors Terrades, que havia estat anys enrere al partit, amb un parell de companys, els germans Gratacós i Serafí Gimeno. Gimeno, que va resultar ser fill d'un obrer d'esquerres que havia ser molt actiu políticament durant la República, i que havia tingut contacte amb la Industrial Workers of the World (IWW) als Estats Units. Junts van crear un nucli del PSUC bastant ampli, tot i que ella només va estar un any com a catedràtica.

Mentre participava a l'Assemblea Comarcal de la comarca (que ara es diu Pla de l'Estany), de l'Assemblea de Catalunya, Borràs aprofità els moments de lliure per a aprofundir en el pensament de Marx. També publicà una revista, "Arrels". Li va posar aquest nom perquè Maria Rosa pensava que el marxisme vol anar a l'arrel de les coses des de un punt de vista marxista. La publicació es feia a Ciclostil.

Maria Rosa es va quedar a viure a Banyoles tota sola. El seu company, l'Antoni Montserrat, i la seva filla estaven a Barcelona i els caps de setmana hi pujaven.

La fama política de Borràs s'havia fet més o menys pública, es coneixien els seus antecedents. Llavors Banyoles era una societat molt conservadora. Ella afirmava que va fer les classes el millor que sabia. Com a exemple explicava que la filla del president de l'Apa venia a classe amb ella. El pare mirava els apunts de la seva filla i li va dir a Maria Rosa que no feia política a classe. Maria Rosa assegurava que no era el seu costum, que ella mai no havia fet política a classe, que precisament aquest era un tema en el que xocava amb els anarquistes.

Així, els pares de l'alumnat, reticents al principi respecte a ella, al final de curs la van felicitar i li van fer una festa de comiat que va patrocinar especialment l'Associació de Pares.

De Banyoles Maria Rosa passà a Cerdanyola. Quan arribà de professora a l'únic institut que hi havia a la ciutat, va ser anomenada directora. Allí va romandre dos anys. El primer, els professors van tenir d'exercir la docència en un local provisional, mentre s'acabaven les obres del nou Institut. En aquest centre la feina de direcció fou complicada, perquè una part de l'alumnat era conflictiu i inclús es va detectar la presència de drogues, que va combatre. Va participar en l'organització del Comitè Comarcal del Vallès Occidental del PSUC. Amb un professor de Sabadell, que era catedràtic de francès, va crear una Junta de Directors al Vallès (a Barcelona existia una altra), que va ser molt rellevant. La Junta convocà i va fer accions importants acorralant una mica a una administració que estava en mans continuistes, i que feia les coses d'una manera que creava molts problemes. Borràs va preparar una interpel·lació parlamentària del PSUC, que girava a l'entorn d'assenyalar que es no es reconeixien les necessitats que tenien els instituts.

En un concurs de trasllat, el curs 1978-1979, Borràs passà a treballar com a catedràtica a l'Institut Boscà, de Barcelona, i allí continuà fins que va passar a inspecció.

També treballà al Cap de la UAB a Cursos d'Aptitud Pedagògica, i en altres tasques de formació del professorat a través dels centres de recursos. Entrà en relació amb l'experiència francesa, en especial amb el professor Henri Peña-Ruiz, molt actiu en el moviment laic i que va fer venir a Barcelona.

Al ja citat "El final del ideal educativo de la razón ilustrada" explicà la insuficiència de l'educació per resoldre problemes socials tan greus com l'atur, la crisi ecològica o la desigualtat i que en canvi a través de les propostes pedagògiques del moment precisament s'intentava reduir dràsticament l'estat de benestar i sotmetre l'escola a la glorificació del jo (consumisme i insolidaritat).

Podem considerar com altres articles importants, la seva ponència sobre la violència a l'escola, que atribuïa evidentment a causes socials però també específicament al tancament d'horitzó per als alumnes (no tenien sortida ni escolar ni professional, no eren encara majors d'edat, cosa que els conduïa al que després hem anomenat ni-ni.) En una altra ponència publicada per l'ICESB aprofità la seva preocupació per la pau per denunciar el

conductisme en un món en què, deia, “s’ha substituït la reflexió teòrica pel conformisme”. Igualment important era la seva reflexió sobre el llenguatge, com la desposseïció del llenguatge aboca a l’esclavitud intel·lectual, partint de Carroll evidentment, passant per Winkler i altres autors que han analitzat la subversió del llenguatge pel feixisme, però també, amb Chomsky, Collon i altres en el camp comercial i econòmic i en el camp militar (danys col·laterals, etc.)

La Tesi Doctoral

Maria Rosa es va divorciar d’Isidor Boix l’any 1991 per a contraure matrimoni amb Antoni Montserrat quan ja portaven vint-i-cinc anys vivint junts. Poc després, la parella es va instal·lar per un temps a Roma, i allí va escriure la seva tesi doctoral de filosofia.

Borràs va presentar la tesi l’any 1994 a la Universitat de Barcelona Borràs, (1994). Versava sobre la tercera crítica de Kant. Maria Rosa apuntava que la tercera crítica, la que té com a tema central la facultat de jutjar, havia estat tradicionalment molt discutida i se l’havia qualificat de confosa. Va fer l’estudi d’una sola idea a dins d’aquesta tercera crítica, que es la idea de finalitat. Basant-se molt en els propis textos de Kant i en la consulta d’altres autors, sostenia que el sentit últim de la crítica del judici és una concepció de l’home. Una concepció de l’home que es fonamenta en que l’ideal de l’home és la llibertat i l’autonomia, i que l’home per existir necessita una finalitat. I per tant una finalitat per la qual existeix, autoposada, que no ve donada per Déu ni per la naturalesa. Afirmava que això Kant ho va deixar molt clar. Aquesta finalitat autoposada per part de l’home, individualment i col·lectivament, seria, sempre segons el filòsof, l’única que justificaria l’existència humana. Per escriure la tesi va resseguir aquesta idea. La idea de finalitat dins de la crítica del judici de Kant (Borràs, 2005).

Quan ella va inscriure el tema a la Universitat, abans de començar la tesi, encara no sabia el material que trobaria, però de seguida es va adonar que havia d’introduir-se en la teleologia i antropologia de Kant. Coneixia bé a aquest autor perquè dins la jerarquia de filòsofs l’havia llegir molt. La seva

tesi de llicenciatura ja la va fer sobre Kant: Versava sobre la seva noció de la història. Fou un tema que Sacristán li aconsellà com a possibilitat d'investigar. Els autors que Maria Rosa més dominava, que havia treballat especialment, eren: Kant, Spinoza, Hegel i Marx.

Borràs, influenciada intel·lectualment pel seu aprofundiment en l'obra de Kant i, sobretot, predisposada per la seva experiència a la comissaria de Barcelona on va ser torturada per un dels germans Creix, va arribar a diverses conclusions d'un caràcter ètic molt interessants. Veiem algunes d'elles:

Com a militant d'un partit comunista, afirmava que els principis de la revolució et poden portar a justificar la violència, les detencions, els crims. Pensava que això era un despropòsit. Caure en aquest principi, deia, era relliscar per una pendent que et podia portar cap a comportaments que t'acabaven desnaturalitzant. Sostenia que mai no es pot acceptar la possibilitat de matar. Creia que tampoc no era qüestió d'anar amb el lliri a la mà, però que hi havia fronteres que no es podien traspassar. Creia que havia d'haver vigilància sobre els mitjans que s'utilitzen perquè sinó hi havia hagut massa casos a la història en que amb finalitats extraordinàries s'havia acabat cometent coses que substancialment no es podien justificar per cap finalitat. S'ha de saber on comences, però s'ha de conèixer millor com acabes.

Poc després de llegir la tesi doctoral, Maria Rosa entrà a formar part del consell de redacció de la revista "mientras tanto", fundada per Sacristán i que dirigia Juan Ramón Capella, amb qui tenia moltes coincidències filosòfiques. Hi participà activament amb traduccions i articles, entre altres, sobre ensenyament, urbanisme alternatiu, contra l'Acord Multilateral d'Inversions... També, amb Agustí Roig i Neus Porta va promoure el butlletí digital mientras-tanto-e, més àgil que la revista.

També va propiciar la fundació de l'Associació Catalana d'Investigacions Marxistes, que tenia -i té- com a finalitat impulsar, en l'àmbit de Catalunya, el coneixement i la difusió de la contribució del marxisme a les ciències socials, impulsar el pensament i l'acció de la transformació social del passat i present, i participar, des de la recerca, el debat i les propostes, en la batalla d'idees per a la construcció d'alternatives viables cap a la superació de l'ordre social capitalista.

El Comitè de Barcelona

Maria Rosa va ser responsable d'ensenyament al Comitè de Barcelona del PSUC. El Comitè el portava Andreu Claret Serra, periodista, i comptava amb professionals com Carola Ribaudi, Albert Coromines, Guillem Sánchez..., era un organisme molt ampli. Al Comitè li va tocar el 23-F participar a mantenir els contactes de seguretat de l'organització i salvar els arxius. La notícia del cop els trobà reunits al local del carrer Santa Anna i els assistents pensaven que entrarien en una nova clandestinitat. Maria Rosa va ser molt activa en aquells moments d'incertesa. Personalment estava molt preocupada per la sort que podria córrer el seu marit, diputat al Congrés, alhora que tractava de trobar un lloc on la seva filla pogués passar la nit segura.

En aquella l'època ja es començava a tenir possibilitats d'entrar a l'Ajuntament ostentant algun càrrec. Va ser el moment que José Miguel Abad va arribar al Consistori com a Comitè de Barcelona enviat pel partit. Maria Rosa afirmava que algunes persones entraven al Comitè de Barcelona amb la finalitat d'arribar a un lloc de poder. La feina d'aquests tipus de gent consistia en fer molta discussió política des de la política, però fer molt poca feina política d'organitzar el sector que correspongués i de fer treball de base. Assegurava haver assistit a una lluita pel poder, a batalles molt fortes en la que ella va estar recolzant un tipus de postura, unes posicions que no tenien possibilitat de guanyar. Va veure com la única batalla que importava, el que s'estava fent des del Comitè de Barcelona, la política educativa, la política amb els sectors, no interessava el més mínim. L'únic que interessava de veritat era estar en la llista per a tenir possibilitats de sortir elegit a les eleccions. Borràs recordava que poder accedir a tenir càrrecs comportava fortes tensions, unes tensions degudes, entre altres coses, a que els que ocupaven un càrrec feien propostes que quedaven molt lligades a la política oficial dels socialistes, que eren els que tenien el poder a l'Ajuntament. Un sector del PSUC considerava que el paper dels comunistes de l'Ensenyament en el Consistori no era el de fer de gestors. També hi havia fortes divergències amb els militants procedents de Bandera Roja que portaven els

temes d'Ensenyament, que era la Eulàlia Vintó, primer, i l'Eulàlia Calzada després. Entre les dues organitzacions polítiques, PSUC i Bandera Roja- l'organització que dirigiren Jordi Solé Tura, Jordi Borja i Alfons Carlos Comín-, hi havia postures molt diferenciades sobre el que era més convenient de fer. Ella assegurava que havia recolzat les posicions que considerava importants, però que mai no s'havia preocupat de tenir un paper preponderant. La seva vivència sobre aquesta situació era molt crítica. A la primera sessió del Comitè de Barcelona Borràs va presentar la dimissió. El seu gran amic i mestre, Manuel Sacristán, que ja no militava al partit, la volia convèncer de que no marxés "que marxin ells", deia, però ella ja havia pres la decisió.

A Maria Rosa li agradava la tasca política si era per crear coses, però no creia en aquest gran principi que hi havia en aquell moment de la destrucció creadora. Tampoc no pensava que el conflicte s'havia d'afrontar i que s'havia d'intentar guanyar. A ella el conflicte li feia por, perquè creia que generava trets autoritaris, unes característiques que intuïa que tots podien desenvolupar molt fàcilment. I a ella no li interessava anar per aquesta línia.

Segons assegurava, els càrrecs de poder no li havien agradat mai. Estava convençuda d'un principi que era purament filosòfic, però creia en la realitat d'aquest principi, que és que el poder corrompia, que degradava a les persones, ja que obligava a exercir un cert autoritarisme.

Inspectora de Batxillerat

El curs 1997-1998 la Delegada Territorial de Barcelona - Ciutat – del departament d'Ensenyament, que coneixia a Maria Rosa, li va proposar per cobrir el càrrec d'Inspectora en cap. Borràs tenia molt clar com hauria de funcionar una Inspectora de batxillerat: Primer a Barcelona-comarques, després a Barcelona-ciutat. Va publicar a diverses revistes relatives al sector de l'ensenyament. Aprofità el seu escàs temps lliure per a reciclar-se en terminologia filosòfica en llengua catalana, sobretot ho havia fet durant la seva estada al Boscà, on coincidí amb el filòleg i helenista Mossèn Balasch, Maria Mercè Marsal i l'historiador especialista en neofeixisme Xavier Casals. En efecte, només passar a dir Aristòtil i Plató, enlloc d'Aristóteles i

Platón ja era una novetat. Fruit en va ser el llibret d'adaptació terminològica al català que després va fer per al TERMCAT que portava Teresa Cabré actual Presidenta de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans, entitat de la que Borràs era vocal de la junta directiva de la secció de Filosofia (l'entitat tenia aleshores uns 250 membres).

Maria Rosa només va estar un any ocupant la prefectura de la inspecció. Tot i que treballava molt, al cap d'un any ho va deixar. Sostenia que no escoltaven les seves decisions. Ella pretenia canviar algunes de les funcions de la inspecció perquè fos un organisme que estigués més al servei de l'ensenyament, però se li tallava el pas, perquè la inspecció era un cos molt jerarquitzat. No volia que el treball es convertís en un conflicte a la seva vida i tampoc no tenia ambicions de pujar de càrrec, no li interessava consolidar-se com a inspectora en cap. Com a carrera, no li atreia.

Respecte a la política, al tornar d'Itàlia s'incorporà de nou a la militància. Començà a militar al Col·lectiu Roig, Verd i Violeta, just quan aquest va contribuir a la creació del Partit Socialista Unificat de Catalunya-Viu (PSUCviu), partit polític comunista refundat en el 1997. Borràs era membre del Comitè Central i fou responsable de Formació i Cultura.

A mode d'epíleg: Les principals influències culturals de Maria Rosa Borràs

La formació intel·lectual de Maria Rosa Borràs es va construir inicialment amb el pobre bagatge cultural disponible a Catalunya i Espanya en aquells anys de grisor, per no dir de repressió, de la postguerra en el camp del pensament. Però la seva Bildung es va anar ajornant i enriquint al llarg de tota la vida. Com tots els bons marxistes de l'època, coneixia a fons Marx i Engels, Hegel i la resta de la filosofia alemanya. Però també Bertrand Russell i més endavant Bourdieu, el de Bourdieu-Passeron, però sobretot el de "La Distinction". I dels clàssics, Spinoza la va influir molt en el seu pacifisme, però sobretot Kant. El Kant de la seva tesina i de la seva tesi doctoral, i també el Kant de la Pau perpètua i de les Crítiques de la raó pura i de la raó pràctica. I entremig, Sartre i Simone de Beauvoir, però no Althusser. I els italians, de Vico a Croce i a Gramsci, (era una de les poques

subscriptores de *Critica Marxista*). A Itàlia va establir connexió amb el grup de filosofia de Nàpols. També cal esmentar els autors “contra”: bona coneixedora de Sant Tomàs –i d’Aristòtil-, no va obtenir “sobresaliente” en Teodicea perquè el professor dolorosament va considerar que a una atea no li podia atorgar tal nota.

Coneixia bé la filosofia grega i llatina i en especial “*De Rerum Natura*” que considerava en la línia del pensament racionalista i agnòstic. Com Sacristán, creia que en el camp filosòfic i moral “venim de lluny i anem més lluny encara”. Considerava que hom oblidava els màrtirs epicuris, i els comunistes dels camps de concentració, com si el poder hagués perseguit només cristians i jueus. Traductora de Nelly Sachs, amb experiència directa de la vida quotidiana a la República Democràtica Alemanya, el seu sentit crític de l’experiència soviètica no li va fer abandonar el marxisme ni la militància comunista. Per cert a la RDA, a més de fer emissions de ràdio per a Amèrica Llatina –tenia una dicció molt bona-, va aprofitar els millors professors que hi havia a la Universitat de Leipzig.

Quan amb el nucli liderat per Giulia Adinolfi va intentar veure què hi havia en el pensament espanyol de l’època sobre les dones, es topà amb l’antifeminisme de Marañón i d’Ortega. Va mantenir bona relació amb un Juan David García-Bacca, ja molt gran i a l’exili.

En les relacions amb els catòlics, en especial el nucli de capellans on hi havia Jaume Botey, Hernández (Santa Coloma), Dalmau, Josep Montserrat, Carrera- que després seria bisbe-, etc, hi anava amb les consignes de partit però també amb una lectura de textos com el Bloch de “*El Principi Esperança*” i Simone Weil. El mateix quan ja gairebé a la transició obtingué entrevista a València amb el Superior dels Dominics.

Ja al final de la vida, es va interessar per Chomsky, Mike Davis, David Harvey i evidentment tot el corrent ecologista que seguia de temps i antiglobalització, Stiglitz comprès. Coneixia prou bé Ulrich Beck, que va traduir i l’utilitzava per explicar la voluntat d’apropiació no solament del treball sinó de les consciències per part de l’actual capitalisme.

Referències

- Arriero Sanz, Francisco. (2011). El movimiento democrático de mujeres: del antifranquismo al movimiento vecinal y feminista. *Historia, Trabajo y Sociología*, (2), 33-62.
- Balfour, Sebastián.(1994). *La Dictadura, los trabajadores y la ciudad. El movimiento obrero en el área metropolitana de Barcelona 1939-1988*, Valencia: Ediciones Alfonso el Magnánimo.
- Bengoechea, Soledad. (2013). *Les dones del PSUC*. Els arbres de Farenheit, biblioteca virtual d'Espai Marx.
- Bengoechea, Soledad., i Montserrat, Antoni. (2014). *Testimoni oral de Montserrat Solé, espós Maria Rosa Borràs*.
<http://www.elsarbresdefahrenheit.net/ca/index.php>
- Cebrián, Carme. (1997). *Estimat PSUC*, Barcelona: Empúries.
- Domènech, Xavier. (2000). *Entrevista realitzada a Maria Rosa Borràs, per Xavier*. Arxiu Històric de la CONC.
- Guiu, Jordi., & Munné, Antoni. (1979). Una conversación con Manuel Sacristán. *El Viejo Topo*, (91)
- Jaumè, Josep Maria. (1981). *Els meus Instituts*. Premi Josep Pallach 1980. Barcelona: Ediciones CEAC
- Montserrat, Antoni. (2007). El origen de l'Agrupació Universitària d'Esquerres (AUE). Comunicació a Primer Congrés d'Història del PSUC, 5^a 7 oct.
- Pala, Giaime. (2008). *El PSU de Catalunya, 70 anys de lluita pel socialisme: materials per a la història*. Barcelona: Ediciones de Intervención Cultural: Associació Catalana d'Investigacions Marxistes.
- Sacristán, Manuel. (2004). *Escritos sobre el capital y textos afines*. Barcelona: El Viejo Topo
- Sans, Rosa., & Gallofré, Xavier. (1986). Els comunistes i el moviment feminista. A Mayayo Andreu., Fernández, Ricard., & Ruiz, Maruja [et. al.], *La nostra utopia. PSUC. Cinquanta anys d'història de Catalunya*. (pp. 110-123). Barcelona, Planeta.
- Varo, Nadia. (2010). Pròleg. El PSUC i les lluites de les dones durant el franquisme. A AAVV, *El feminisme al PSUC. Els anys setanta i vuitanta*

del segle XX. Darrera consulta: 25 de setembre de 2014.

<http://elfeminismealpsuc.adpc.cat/docs/capI.pdf>

Obra de Maria Rosa Borràs

- Borràs Borràs, María Rosa. (1981). *Textos de Filosofía: Kant*. Barcelona: UAB.
- Borràs Borràs, María Rosa. (1982). *Història de la filosofia*. Bellaterra: Institut de Ciències de l'Educació, Universitat Autònoma.
- Borràs Borràs, María Rosa. (1987). Educació per la pau, el desenvolupament i els drets humans. *Quaderns orientació familiar*, (107).
- Borràs Borràs, María Rosa. (1988). El coratge d'un pensament sense ambicions metafísiques. *Anuari de la Societat Catalana de Filosofia*, 2, 79-92
- Borràs Borràs, María Rosa. (1997). El final del ideal educatiu de la razón ilustrada. *Mientras Tanto*, 69-88.
- Borràs Borràs, María Rosa. (1994). Teleología y antropología en Kant (estudio sobre la idea de finalidad en la "Crítica del juicio"). Tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 1994). *Universitat de Barcelona*.
- Borràs Borràs, María Rosa. (2001). *Diccionari de teoria del coneixement* (TERMCAT). Barcelona: Generalitat de Catalunya, Fundació Barcelona
- Borràs Borràs, María Rosa. (2001). Violencia y escuela. *Mientras tanto*, (81), 93-98.
- Borràs Borràs, María Rosa. (2002). Dret humà a un sistema educatiu en la igualtat d'oportunitats. *Primeres jornades sobre drets humans i salut mental*. Barcelona, gener 2002.
- Borràs Borràs, María Rosa. (2003). Reflexiones sobre el lenguaje, *Mientras tanto*, (87), 29-41.
- Borràs Borràs, María Rosa. (2004). La filosofia segons Manuel Sacristán. A Monserrat Moles, Josep i Casanovas, Pompeu (editors). *Pensament i Filosofia a Catalunya III. 1940-1975*. (pp. 161-179). Barcelona: INEHCA i Societat Catalana de Filosofia.
- Borràs Borràs, María Rosa. (2004). La Filosofía según Manuel Sacristán. *Mientras tanto*, (89), 17-37.

Borrás Borrás, María Rosa. (2005). Estudio sobre la idea de finalidad en la Crítica del Juicio de Kant. *Anuari de la Societat Catalana de Filosofia*, (5), 275-281.

Borrás Borrás, María Rosa., Madrid, Antonio. (2005). La reforma del sistema educativo español. *Mientras tanto*, (95), 35-45.

Borrás Borrás, María Rosa. (2006). Sobre los orígenes del Moviment Democràtic de Dones. *Primer Congrés d'Història del PSUC*, 5-7 octubre.

Borrás Borrás, María Rosa., & Montserrat Solé, Antoni. (2005-2014). *Maria Rosa Borrás*. Darrera consulta 29 de setembre 2014

mrborras.blogspot.com

Autors: Soledad Bengoechea, investigadora del Grup de Recerca "Treball, Institucions i Gènere" de la Universitat de Barcelona. Antoni Montserrat Solé, Secretari de la Societat Catalana d'Economia, filial de l'Institut d'Estudis Catalans.

Adreça de contacte: Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona, Montalegre, 6-8, 08001 Barcelona. volart22@economistes.com
antoni.montserrat@gmail.com